

GAYRİMÜSLİMLERLE SOSYAL İLİŞKİLER HAKKINDA İSLÂM HUKUKU AÇISINDAN BAZI MÜLAHAZALAR

SOME THOUGHTS IN TERMS OF ISLAMIC LAW ON THE SOCIAL RELATIONSHIP WITH NON- MUSLIMS

Ali Aslan TOPÇUOĞLU *

Özet

İnsanın, sosyal bir varlık olarak bir toplum içerisinde farklı din mensuplarıyla birlikte yaşaması, çoğu zaman kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle insan hayatının; dinî, siyasî ve hukukî sahalarda olduğu kadar bireysel ve toplumsal alanda da bir takım ilişkileri olduğu bir vakıdır. Buna göre, Müslümanlarla gayrimüslimlerin aynı ortamda birlikte yaşamaları durumunda iletişim vasıtası olarak kullanılan selamlaşmanın gayrimüslimlerle nasıl yapılacağına dair Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları mevcuttur. İslâm'da komşuluk hukuku gereği olarak da gayrimüslim bir komşuya, Müslüman komşuya davranıldığı gibi, muamele edilmesi gerekir. Ehl-i kitabın yemeklerinin Müslümanlara helal olduğu ise Kur'an'da ifade edilmekte ve Hz. Peygamber'in ehl-i kitabın kestiklerinden yediği, yiyeceklere de müdahalede bulunmadığı bilinmektedir. Ehl-i kitap dışındaki din mensuplarının ise kestiklerinin yenilemeyeceği konusunda görüş birliği mevcuttur. İslâm'ın, ehl-i kitap kadınlarla evliliğe izin vermiş olması da onlarla sosyal ilişkiye verdiği değeri ortaya koyması bakımından önemlidir.

Ayrıca İslâm, anne- babaya iyi davranılması gerektiğini tavsiye etmektedir. Anne-baba gayrimüslim de olsa - Allah'a ortak koşma dışında- onlara itaat edilmesini Kur'an öğütmektedir. Bu arada ihtiyaçlı olan gayrimüslimlere iyi davranılması ve gerektiğinde onlara yardım edilmesi konusunda da hem Kur'an'ın tavsiyeleri hem de Hz. Peygamber'in uygulamaları bulunmaktadır. Öte yandan ticaretin, insanlar arası ilişkilerde önemli bir sosyal ihtiyaç olduğu realitesi doğrultusunda Hz Peygamber'in ve sahabelerin gayrimüslimlerle alış-veriş yaptığı kaynaklarda yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm, gayrimüslim, ehl-i kitap, sosyal ilişki, birlikte yaşama

Abstract

It is generally an inevitable situation that human, as a social being, lives with different religions members in a society. Thus, it is true that human life has also kinds of relationships in social space as well as religious, politic and legal spaces. With regard to this, there are prophet Mohammed's expressions and practices on how to do greetings, which are used as a communication means with non-muslims when non-muslims and Muslims live together in a society.

Islam, also as a necessity of neighbourhood, a non-muslim neighbour should be treated as if they were Muslims. It stated in Quran that the dishes of ahli kitab are halal for Muslims. And, it is known that prophet Mohammed ate the dishes of ahli kitab and He did not prevent people from eating the dishes of ahli kitab. There is a consensus on that the dishes not belonging to ahli kitab can not be eaten. The allowance of Islam to marriage with the ahli kitab women is essential in terms of the importance it gives to social relationships with them.

Besides Islam advises treating the parents well. Quran advises the obedience to parents except for the claim that God is not unique even if they are non-muslims. Additionally, there are both prophet Mohammed's practices on that, in case of need, non- muslims who are in need should be treated well and helped. On the other hand, with regard to the fact that the commerce is a significant social need in human's relationships, it is stated in the recourses that prophet Muhammad and His friends dealt with the non-muslims.

Key Words: Islam, non-muslim, ahli kitab, social relationship, living together

GİRİŞ

Sosyal bir varlık olması itibarıyla İnsan, başkalarıyla birlikte yaşama ve sosyal ilişki kurma ihtiyacını duymaktadır. Toplumsal hayatta insanların herhangi bir şekilde sosyal ilişki kurmadan yaşama imkânı yoktur. Çünkü sosyal şartlar ve insanın içinde yaşadığı çevre onun başkalarıyla sosyal ilişki kurmasını zorunlu hale getirir. Zira "İnsan, tabiatı itibarıyla medenî bir varlıktır." sözü de insanın bu yeteneğini ifade etmektedir.¹

Esas itibarıyla bütün dinler, insanların barış ve huzur içinde olmasını, sağlam diyaloglar kurmasını amaçlar ve dinî inancı veya düşüncesi ne olursa olsun insanı ilahi bir emanet olarak görürler.² İslâm'da da bireylerin toplumla olan ilişkileri incelendiğinde bu ilişkilerin insanı mutlu kılacak, toplum düzenini koruyacak ve insanlar arasında güven ortamını oluşturacak bir zemine olmasının gerekliliğini açıkça görmek mümkündür. Bunu sağlamak için İslâm'ın, gerekli tüm önlemleri aldığı, insanları buna teşvik edecek gerekli unsurları hazırladığı, bu doğrultuda prensip ve ilkeleri bulunduğu bir gerçektir.³ İnsanın, sosyal bir varlık olarak bir toplum içerisinde farklı dinsel, kültürel ve etnik gruplarla birlikte yaşamını sürdürmesi, çoğu zaman kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle insan hayatının; dinî, siyasî ve hukukî sahalarda olduğu kadar beşerî ve sosyal alanda da bir takım ilişkileri olduğu görülmektedir.⁴

* Dr. e-mail: aatopcuoglu@hotmail.com

¹ İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, **el-Mukaddime**, (Çev.: Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, 1991, I, 106.

² Abdurrahman Küçük, "Dinler Arası Diyalogun 'Diğer Yüzü Üzerine'", Türk Yurdu, Ocak-2005, sy. 209, s.6.

³ Halil Çiçek, **Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü**, Nesil Basım Yayın, İstanbul, 1998, s. 31.

⁴ Osman Güner, **Resûllullah'ın Ehl-i Kitap'la Münâsebetleri**, Fecr Yayınevi, Ankara, 1997, s. 321.

Sosyal hayatın gereği olarak Müslümanlarla gayrimüslimler arasında herhangi bir ilişki söz konusu olduğunda İslâm hukuku, bireysel olarak Müslümanlarla gayrimüslim gruplar arasında ayırım yapmaktadır.⁵ Bu nedenle Allah'a ve peygamberlerine indirilmiş olan ilahi kitaplara inanan ehl-i kitapla, Allah'ın varlığını inkâr eden ateist ve Allah'a ortak koşan müşriklerle ile ilişkiler aynı değildir. İnsanlar arası ilişkiler nitelik olarak şöyle gruplandırılır: dinî ilişkiler, iktisadî ilişkiler, sosyal ilişkiler, ailevî ilişkiler, hukukî ilişkiler, ahlâkî ilişkiler, idârî ilişkiler, çıkar ilişkileri, siyasal ilişkiler, diplomatik ilişkiler vb.⁶Zaten günümüzde fizikî mesafelerin çok azaldığı, kültürel ve ulusal sınırların ortadan kalkmış görüldüğü bir dünyada insanların, karşı karşıya değil yan yana yaşamayı öğrenmeleri gerekir.⁷ Çünkü kültürlerarası ilişkiler, taraflar arası birliktelikleri daha sağlam bir zemine ve ortak noktalara götürebilecek güçtedir.⁸

Çalışmamızda gayrimüslimlerle sosyal ilişkiler konusunun nihai çerçevesini çizerek detaylı bir şekilde yapmaktan ziyade, farklı din mensupları arasındaki sosyal ilişkilerin farklı boyutlarına temas etmeye çalıştık. Buna göre Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki sosyal ilişkileri şu şekilde ele alabiliriz.

I. Gayrimüslimlerle Selamlaşma

İnsanlar arasında iletişim kurma vasıtası olan selamlaşma, toplumda fertlerin birbirine yakınlaşmasını sağlayan bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla selâm kelimesi, “barış, güven, rahmet, bereket, selamet, ayıplardan ve afetlerden beri olmak” gibi anlamları içermektedir.⁹ Nitekim Kur'an'da çoğu yerde selâm'ın benzer anlamlarda kullanıldığına dair âyetler mevcuttur. Örneğin, “*Oraya emniyet ve selâmetle girin.(denilir onlara)*”¹⁰, “*...Cennete vardıklarında bekçiler onlara: “Selam size!Tertemiz geldiniz. Artık ebedî kalmak üzere girin buraya, derler.”*¹¹ “*Rableri katında onlara esenlik yurdu(cennete) vardır. Ve yapmakta oldukları (güzel) işler sebebiyle Allah onların dostudur.”*¹²“*...İbrâhim'e selâm! dedik. Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız. Çünkü o, bizim mümin kullarımızdandır.”*¹³“*...Musa ve Harun'a selâm olsun*”¹⁴ “*Ey iman edenler! Kendi evinizden başka evlere, geldiğinizi fark ettirip(izin alıp)ev halkına selâm vermedikçe girmeyin. Bu sizin için daha iyidir; herhalde(bunu) düşünüp anlarsınız.*”¹⁵

Selamlaşmanın, Müslümanlar arasında sevgi, muhabbet duygularının gelişmesine katkı sağladığı ve insanları birbirine yakınlaştıran bir iletişim unsuru olduğu konusunda Hz. Peygamberin de tavsiyeleri bulunmaktadır.¹⁶ Nitekim Hz. Peygamber, gayrimüslimlerle selamlaşırken, “*Selam hidâyete tabi olanlara olsun*”¹⁷ şeklinde söylemiştir. Ayrıca ehl-i kitap bir kişi, Müslüman bir kimseye, Müslümanların aralarında selamlaştığı gibi, selam verdiği takdirde bunun selamını aynı usulü ve tarzda almak adaletin gereğidir.¹⁸ Ancak Medine'de bir grup Yahudi, Hz. Peygamber'in bulunduğu meclise gelerek O'na ve arkadaşlarına, “*es-Sâmu aleyküm(Ölüm sizin üzerinize olsun)*”ya *Eba'l Kasım!* şeklinde selam vermişlerdir.¹⁹ Hadis müdevvanatında geçen rivâyetlere göre, bu tarz selamlaşmalarda Hz. Peygamber de onların bu sözleri üzerine: “*Ve aleyküm (Size de olsun)*”şeklinde mukabelede bulunmuştur. Hatta onların bu sözlerine kızan Hz. Aişe, “*Ölüm ve lanet sizin üzerinize olsun*” diye onlara karşılık verdiğinde de Hz. Peygamber: “*Ey Aişe, Allah her işte yumuşaklığı sever; 'Ve aleyküm (size de olsun)*' demenin yeterli olduğunu ifade etmiştir.”²⁰ Bir başka rivayette de, sahabelerin, “*Ey Allah'ın Resülü, ehl-i kitap bize selam veriyor; onların selamını nasıl alalım?*” diye sorduğunda Hz. Peygamber de “*Ve aleyküm, deyin*” şeklinde onların selamının alınması yönünde tavsiyede bulunmuştur.²¹Bu rivâyetler çerçevesinde İslâm bilginlerinin çoğunluğu, ehl-i kitap mensubu kişilerin selamına misliyle karşılık verilmesi gerektiği görüşündedir.²²

Ayrıca Hz. Peygamber, Müslümanlara, “*Eğer siz Müslüman ve kâfirlerin bulunduğu bir meclise uğrarsanız, onlara selam verin!*”²³ şeklinde tavsiyede bulunmuştur. Nitekim kendisi de Müslümanlara örneklik teşkil etmesi bakımından, “*Müslümanlar, Yahudiler, putperestler ve müşriklerden oluşan bir topluluğa uğramış ve onlara selam*

⁵ Muhammed Hamidullah, **İslâm'a Giriş**, (Çev.: Kemal Kuşçu), İrfan Yayınları, İstanbul, 1961, s.139.

⁶ Çiçek, s. 31.

⁷ Ömer Faruk Harman, “**İslâm ve Diğer Dinler**” Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu, İstanbul, 1998, s.79-88.

⁸ Bekir Karlığa, (**Açılış Konuşması**), Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu, İstanbul, 1998, s.13-14.

⁹ Selamın hangi anlamları ihtiva ettiği ile ilgili olarak bkz.İbn Kayyim, el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zer'i ed-Dimeşkî,

Ahkamu Ehl-i Zimme, (Thk.: Suphî es-Sâlfîh), Matbaatu Câmîiatu Dimeşk, Dimeşk, 1961. I, 193-194.

¹⁰ Hicr, 15/46.

¹¹ Zümer, 39/73.

¹² En'am, 6/127.

¹³ Sâffât, 27/109.

¹⁴ Sâffât, 27/120.

¹⁵ Nur, 24/27.

¹⁶ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, **Sahihu'l-Buhârî**, Metâibü's-Şa'b, by., 1378, İman, 20,(I,14); İstî'zan, 8-9(VIII,64-65), 19(VII,132);

Müslim, el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc, **Sahih-ü'l-Müslim**, Thk. Muhammed Fuat Abdalbaki, Dâru'l-lhyâ'il-Türâsî'l-Arabiyye, ty.,

İmân,93(I/74); İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, **es-Sünen**, Dâru'l-lhyâi'l-Kütüb'l-Arabiyye, by., ty. Edeb, 11(II/1217-1218).

¹⁷ Abdurrezzak, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'anî, **el-Musannef**, (Thk.: Habiburrahman el-A'zamî), Meclisü'l-İlmi, Güney Afrika, 1972, X, 392.

¹⁸ İbn Kayyim, I, 200

¹⁹ İbn Mâce, Edeb, 13(II, 1219); İbn Kayyim, I, 192.

²⁰ Buhârî, Edeb, 35(VIII/14); İstî'zan, 22(VIII/70-71); Müslim, Selam, 10-12(IV/1706-1707); Daha detaylı bilgi için bkz. İbn Kayyim, I, 192.

²¹ Buhârî, İstî'zan,22(VIII, 71); Müslim, Selâm, 7(IV/1706- 1707); Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdfî es-Sicistânî, **es-Sünen**, (Thk.

Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Matbaatu'l-Mustafa'l-Babi'l-Halebî, Mısır, 1952, Edeb, 138(II, 643).

²² İbn Kayyim, I, 192- 193.

²³ Abdurrezzak, X, 392- 393.

vermiştir.”²⁴ Hz. Peygamber’in farklı din mensuplarının bulunduğu bir topluluğa selam vermesi, aralarında Müslümanların olmasındandır. Çünkü ehl-i kitapla selamlaşma usulünün nasıl olması gerektiği konusunda Hz. Peygamber’in, “*Yahudiler ve Hıristiyanlarla karşılaşırsanız selamlaşmaya önce siz başlamayın.*”²⁵ şeklindeki tavsiyeleri bulunmaktadır. Burada Hz. Peygamber, İslâm’ın ve Müslümanların yüceliğine dikkat çekmek istemiştir. Zira ehl-i kitap bir kişi, Müslüman bir kimseye, Müslümanların aralarında selamlaştığı gibi, selam verdiği takdirde onun selamını aynı üslup ve tarzda almak adaletin gereğidir.²⁶

Hz. Peygamber’in bu ve benzeri hadis-i şerifleri doğrultusunda İslâm bilginlerinin büyük bir kısmı da ehl-i kitap kişilerle karşılaşıldığında ilk önce Müslümanların selam vermeye başlamasının mekruh olduğu konusunda görüş birliği içindedirler.²⁷ Hz. Peygamber’in selamlaşmaya bu derece özen göstermesinin nedeni, insanların kalplerini birbirine ısındırmak, toplumda sevgi ve muhabbet duygularının geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır.

II. Gayrimüslimlerle Komşuluk İlişkileri

Sosyal hayatta bireylerin en fazla karşılaştıkları ilişkilerden biri de komşuluk ilişkileridir. Toplumda yardımlaşma ve dayanışma ruhunun gelişmesini sağlayan unsurlardan biri de komşuluk ilişkileridir. Komşuluğun toplumsal hayattaki öneminden dolayı Kur’an’da komşulara iyi davranılması tavsiye edilmektedir. Nitekim “...*yakın komşuya, uzak komşuya...iyi davranın; Allah, kendini beğenen ve daima böbürlenip duran kimseyi sevmez.*”²⁸

Bu âyette yakın komşuya iyilik ile evi yakın olan veya akrabadan olan komşu; uzak komşuya iyilik ile de ya evi uzak olan veya akrabadan olmayan komşu yahutta Müslüman olmayan komşu kastedilmektedir.²⁹ Ayrıca Muhammed Hamdi Yazır tefsirinde bu hususta şöyle bir hadis-i şerife atıfta bulunmaktadır.³⁰ “Komşu üç kısma ayrılır. Birisinin üç hakkı vardır; komşuluk hakkı, yakınlık hakkı ve İslâmiyet hakkı. İkincisinin iki hakkı vardır; komşuluk hakkı ve İslâmiyet hakkı. Üçüncüsünün bir hakkı vardır; komşuluk hakkı ki bu Yahudi, Hıristiyan ve müşrik komşudur.”³¹

İslâm’da komşuluk hakları, Müslüman- gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın tüm insanlar için geçerlidir.³² Zira hadis kaynaklarında komşuyu ifade etmek için kullanılan “ca’r” kelimesi, mutlakdır. Bu nedenle hem Müslümanları hem de gayrimüslimleri kapsamaktadır. Komşuluk hukuku gereği olarak, bir gayrimüslim hasta olursa, Müslüman komşularınca ziyaret edileceği;³³ iyileşince geçmiş olsun dileklerinin iletileceği; cenazesi olduğu takdirde defin işlemlerinde ona yardımcı olunacağı ve başsağlığı dileneceği ifade edilmektedir. Ayrıca bir çocuğu dünyaya geldiğinde tebrik edilmesi İslâm ahlâkının bir gereğidir.³⁴ Müslümanların Gayrimüslimlerin hastalanmaları halinde de onları ziyaret etmelerinde bir sakınca yoktur. Nitekim Hz. Peygamber’in bir Yahudi çocuğunu hastayken ziyaret ettiği bilinmektedir.³⁵ Bu olayı yorumlayan hadis bilginlerinden İbn Hacer, gayrimüslimler hastalandıklarında ziyarete gitmenin İslâm ahlâkının bir gereği olduğunu söylemektedir.³⁶ İslâm hukukçularından el-Kâsânî’ de komşu ziyaretinin, komşuluk hakkı çerçevesinde değerlendirilmesi görüşündedir.³⁷

III. Gayrimüslimlerin Kestiklerinin Yenilip-Yenilmemesi

Çok kültürlü bir toplum içinde yaşama, zorunlu olarak farklı din ve kültürden insanları birlikte yaşamaya sevk etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber’in Medine’de gayrimüslimlerle aynı ortamı paylaşması, bireysel ve toplumsal anlamda onlarla sosyal ilişki kurulması neticesini doğurmuştur. Bu çerçevede Kur’an’da nelerin yenilip-yenilemeyeceği hususunda bazı düzenlemelerin yer aldığı görülmektedir.³⁸ Nitekim Kur’an’da: “*Bugün size temiz ve iyi şeyler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helâldir, sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir...*”³⁹ âyeti, iki tarafı olarak yemeklerin helal olduğunu açıklamaktadır.

Bu âyetteki ifade her ne kadar genel olsa da kesilenler dışındaki yiyeceklerinin hükmü, imal edenlerin dinî özelliklerine göre değişiklik arz etmediği için, “taâm” ifadesi ile sadece onların kestikleri hayvanların etlerinin kastedildiği İslâm bilginlerinin çoğunluğu tarafından ileri sürülmektedir.⁴⁰ Çünkü onların kestikleri, kesen kişinin fiiliyle yiyecek olabilir. Bunun ise ehl-i kitaba bağlanmasının bir anlamı vardır.⁴¹

²⁴ Buhârî, İsti’zan, 20(VIII,69).

²⁵ Müslim, Selam, 13(IV/1707); Ebû Davud, Edeb, 138(II,643).

²⁶ İbn Kayyim, I, 200

²⁷ İbn Mâce, Edeb, 11(II, 1219); Kâsânî, Alâuddin Ebû Bekr b. Mes’ud, *Bedâiu’s-Sanâi fi Tertibi’s-Şerâi*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, 1997, IV, 306; İbn Kayyim, I, 192- 193.

²⁸ Nisâ,4/36

²⁹ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Feza Yayıncılık, İstanbul, 1992, II, 561.

³⁰ Yazır, II, 561.

³¹ Hindi, Alâuddin Ali el-Muttaki, *Kenzu’l- Ummal fi Süneni’l-Akvâl ve’l-Ef’al*, Beyrut, ty., IX, 51.

³² A.Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, Üç Dal Yayınları, İstanbul, 1968, s. 274- 277.

³³ Kâsânî, IV,306; İbn Kayyim, I, 200 vd.

³⁴ İbn Kayyim, I, 200-206.

³⁵ Ebû Davud, Cenâiz, 5(II,164).

³⁶ İbn Hacer, el-Askâlânî, Ahmed b. Ali, *Fethu’l- Bârî bi Şerhi Sahihu’l-Buhârî*, Matbaatu’l-Mustafa’l-Babi’l-Halebî, Mısır, 1959, III, 464.

³⁷ Bkz. Kâsânî, IV, 306.

³⁸ Mâide, 5/3-4; En’am, 6/118, 119,121; Hâc, 22/34.

³⁹ Mâide, 5/5.

⁴⁰ Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Ayf’l-Kur’an*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1954, VI, 100; Kâsânî, IV, 165; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el- Câmi’ li Ahkâmi’l- Kur’an*, Dâru’-Şa’b, Kahire, ty., II, 2073; İbn

Ancak son dönem müfessirlerinden Muhammed Hamdi Yazır bu ayetteki “taam” ibaresini genel manada ele alarak şu değerlendirmeyi yapmıştır: “ Burada kastedilenin sadece ehl-i kitabın kestikleri olsaydı, “taâm” yerine “zebh” kelimesi kullanılırdı ki, bu durumda diğer yiyeceklerin haram olması şüphesi ortaya çıkacak ve karşılıklı yiyecek yedirmenin caiz olacağı anlaşılmayacaktı. Halbuki burada “taâm” ifadesi kullanılmak suretiyle, onların kestiklerinin dışındakiler de dahil, bütün yiyeceklerinin helâl kılındığı ifade edilmiştir.”⁴²

Bu görüşü destekler mahiyette sahabe uygulamaları da mevcuttur. Nitekim bir gün Ebû Sa'labe el-Huşenî, Hz. Peygamber'e gelerek, “ *Ey Allah'ın Resûlü biz ehl-i kitabın yaşadığı bir bölge olan Şam'da yaşıyoruz. Onların kaplarını kullanıp içinde yemek yiyebilir miyiz?*” diye sorması üzerine Hz. Peygamber de: “*Eğer siz, ehl-i kitabın kapları dışında yemek kabı bulabiliyorsanız, onların kaplarından yemeyin! Aksi takdirde onların kaplarını önce yıkayıp sonra ondan yiyebilirsiniz...*” şeklinde cevap vermiştir.⁴³ İslâm bilginleri burada kastedilen kapların, içinde domuz eti pişirilen ve şarap içilen kaplar olduğunu, eğer bu kaplarda İslâm'a göre haram kabul edilen gıda maddeleri yenilmiş veya pişirilmiş ise bu kapların yıkandıktan sonra kullanılmasında bir mahzur bulunmadığını ifade ederler.⁴⁴

Aslında Mâide suresi 5. âyette geçen “taâm” ifadesinin mutlak anlamından, ehl-i kitab'ın kendi dinlerine göre helâl olarak kabul ettikleri yiyecek ve içeceklerin mübah olarak görüldüğünün değil, İslâm'a aykırı olmayanların helâl kılındığını anlaşılması gerektiği hususunda İslâm bilginleri fikir birliği içindedir. Zira böyle genel bir ifade, bir önceki ayette geçen özel ifadelerle kayıtlanmıştır.⁴⁵ Buna göre leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkası ve dikili taşlar(putlar) adına boğazlanan hayvanların etleri yasaklanmıştır.⁴⁶ Bu yasaklanmış yiyeceklerden, kendi dinlerinde helâl olduğuna inandıkları ve Müslümanlara da-domuz etinde olduğu gibi- haram kılınmayan şeylerdir. İsterse onların yüce Allah'ın adını andıkları bilinmesin yahut da kestikleri bu hayvan kiliseleri ve bayramları dolayısıyla kesilmiş olsun, isterse de deve gibi-haram olduğuna inandıkları- bir hayvan olsun, değişen bir şey olmaz.⁴⁷ Nitekim kaynaklarda Ebu Derda'ya, “kilise için kesilen bir koçun etinden yenilip yenilmeyeceği” sorulduğunda: “Onların ehl-i kitap olduğunu bu nedenle onların yiyeceği bize helâl, bizim yiyeceğimiz de onlara helâldir” şeklinde cevap vermiştir.⁴⁸

Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in ehl-i kitabın kestiklerinden yediği konusunda rivâyetler mevcuttur. Nitekim Hayber Yahudileri, Hz. Peygamber'e bir koyunu zehirleyip, hediye etmişlerdir. Hz. Peygamber, ondan bir parça almış, ağzına götürdükten sonra tükürmüştür; ancak dişleri ve gırtlığında kalan zehirin etkisinden dolayı da son hastalığında can damarlarının kesilir gibi olduğunu söylemiştir.⁴⁹ Burada Hz. Peygamber hayvanı kesen kişinin Müslüman mı yoksa Yahudi mi olduğunu sormadan bu eti yemiştir. Ayrıca ehl-i kitap kişilerin yemeklerinden yienlere de ses çıkarmamıştır. Hz. Peygamber'in bu tavrı, mevcut durumu onayladığı şeklinde anlaşmıştır. Nitekim Hayber seferi esnasında Abdullah b. Muğaffil, bir yağ kırbaşı ele geçirmiş ve ondan kimseye vermemiştir. Onun bu halini gören Hz. Peygamber, tebessüm etmiş ve onun bu davranışına müdahalede bulunmamıştır.⁵⁰ Hz. Peygamber'in ehl-i kitabın kestiklerinden ve onların yemeklerinden yemesi,⁵¹ ayetindeki, “ *Bugün size temiz ve iyi şeyler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helâldir, sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir...*” şeklinde yiyeceklerin karşılıklı olarak helâl kılındığı ile ilgili hükme dayanmaktadır.

Bu ayette ehl-i kitabın kestiklerinin yenilmesinin helâl olduğunun açıkça ifade edilmesine rağmen tevhid çizgisinden sapmaları, kestiklerinin yenilip yenilmeyeceği konusunda klâsik dönem İslâm bilginleri tarafından farklı görüşler ortaya konulmasına neden olmuştur. Buna göre Yahudilerin de Üzeyr(a.s.) Hıristiyanların ise İsa(a.s.) adını anarak hayvanlarını kestikleri bilinirse, bunun Müslümanlara helâl olmadığı konusunda İslâm bilginleri görüş birliği içindedirler.⁵² Çünkü bu konuda yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “ *Allah'tan başkası adına boğazlanan...*”⁵³ “ *Üzerine Allah'ın ismi anılmayanlardan yemeyin.*”⁵⁴

Ehl-kitabın kestiklerinin helâl kılınmasından maksat, müslümanın kestiği gibi hayvanların kesilmesi ile ilgili şartına riayet ederek kestikleridir.⁵⁵ Zira Müslümanlar da hayvan keserken Allah'ın adını anmasalar, onların da kestikleri yenilmez.⁵⁶ Ancak ilk dönem İslâm bilginlerinden İbn Abbas ve A'ta ise hayvanı kesme anında Yahudiler,

Kesîr, İmâmüddîn Ebu'l-Fidâ İsmail el-Kureşî, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm**, Dâru'l-İhyâ'î Kütübü'l-Arabiyye, by., ty., II, 19; Sabunî, Muhammed Ali, **Revai'u'l-Beyân Tefsiru Ayati'l- Ahkâmî mine'l-Kur'an**, Beyrut, ty., I, 504.

⁴¹ Yazır, III, 165.

⁴² Yazır, III, 166.

⁴³ Buhârî, Sayd, 10(VII/114); Sayd, 14(VII/117); Müslim, Sayd, 8(III/1532); Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b.Şuayb el-Horasanî, **es-Sünen**, Matbaatu'l-Mısıriyye, Kahire, ty., Sayd, 4(VII/181).

⁴⁴ Ahmed Naîm - Kamil Miras, **Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi**, Ankara, 1973, XII,13.

⁴⁵ İbn Kayyim, I, 249-254.

⁴⁶ Bkz. Mâide, 5/3; En'am, 6/118, 119, 121, 145.

⁴⁷ İbn Kayyim, I, 251-252. Ayrıca bkz. Zuhayli, Vehbe, **el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuhu**, Daru'l-Fikr, Dimeşk, 1989, III, 650.

⁴⁸ Taberî, VI, 103.

⁴⁹ Buhârî, Hibe, 26(III, 214); Ebû Davud, Diyât, 6(II, 482).

⁵⁰ Buhârî, Zebâih, 22(VII, 120); Müslim, Cihâd, 72-73(II/1393); Nesâî, Dahâyâ, 38(VII/236).

⁵¹ Mâide, 5/5.

⁵² Buhârî, Zebâih, 20(VII, 120); İbn Mâce, Dahâyâ, 40, (VII, 237); Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris, **el-Ümm**, Dâru'sh Şa'b, by., 1968, II, 196; Kâsânî, IV, 165; Kurtubî, II, 2073; İbn Kayyim, I,250; Zuhayli, III, 651.

⁵³ Mâide, 5/3.

⁵⁴ En'am, 6/121.

⁵⁵ Kâsânî, IV, 165; Zuhayli, III, 651.

⁵⁶ İbn Kayyim, I, 247.

“Üzeyr’in adıyla”; Hristiyanlar da “Mesih’in adıyla”deseler bile o hayvanların etlerinin yenilmesi helaldir. Çünkü Allah onların ne diyeceklerini bildiği halde genel yasaktan onları istisna ettiği görülmektedir.⁵⁷

Ayrıca Mâide suresi 5. âyetinin umumi ifadesi nedeniyle ehl-i kitap olmaları halinde İslâm ülkesi vatandaşı olup olmadığına bakılmaksızın onların kestiklerinin yenilmesi hususunda bir sakınca yoktur. Çünkü onlar tevhid inancı üzerinde olduklarını söylemektedirler.⁵⁸Ehl-i kitap oldukları sürece de Samirî ve harbî’lerin kestiklerinin yenilmesi hususunda İslâm’a aykırı bir durum söz konusu değildir.⁵⁹ Nitekim Hz. Ömer’e Tevratı ve cumartesi gününü kabul etmekle birlikte öldükten sonra dirilişe inanmayan Sâmirîlere nasıl davranılacağına sorulması üzerine Hz. Ömer, bunların ehl-i kitaptan bir grup olduğunu ve onların kestiklerinin ehl-i kitabın kestikleri gibi olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰

Ehl-i kitaba tanınan bu durum, müşrikler vb. dinî mensuplarına tanınmamıştır. Bunun sebebi, ehl-i kitabın kestikleri hayvanlar üzerine Allah’ın adını andıklarından ileri gelmektedir.⁶¹ Klasik dönem müfessirlerinden İbn Kesîr, ehl-i kitab’ın kestikleri hayvanların etlerinin yenilmesi hususunda İslâm bilginlerinin icmâ etmiş oldukları bilgisini vermektedir. Çünkü onlar Allah’tan başkası adına hayvan boğazlamayı haram kabul ettikleri gibi, boğazladıkları hayvanlar üzerine de Allah’ın adını anmaktadırlar.⁶² İslâm bilginlerinin çoğunluğuna göre, Hristiyan Benî Tağlib Arapları’nın kestiklerinin yenilmemesi ehl-i kitap olmadıkları içindir. Hz. Ali’nin naklettiğine göre, Benî Tağlib Arapları hayvan keserken Allah’ın adını anmadıkları gibi, şarap içme dışında, Hristiyanlıkla ilgili hiçbir dinî vecibeyi de yerine getirmemektedirler.⁶³ Ancak klasik dönem İslâm bilginlerinden Nehâ’î, Şa’bî ve Zührî ise ehl-i kitabın yemeklerinin Müslümanlara helal olduğunu bildiren⁶⁴âyetinin umumî ifadesinden hareketle Benî Tağlib Hristiyanlarını da bu kapsamda değerlendirmişlerdir ki, Ahmed b. Hanbel’den nakledilen iki rivâyetten birisi bu yöndedir.⁶⁵ Aynı şekilde müşrik kategorisinde değerlendirilmesi münasebetiyle mürtedlerin de kestikleri yenilmez.⁶⁶ Ayrıca ehl-i kitap olup da başka dine geçen kişinin, hayvan kesimi esnasında üzerinde bulunduğu din esas alınır.⁶⁷

İnanç esasları bakımından ehl-i kitab’a uygun inançları söz konusu olması halinde Sabîiler’in de kestiklerinin yenilmesi ile alakalı bir sakınca yoktur. Aksi takdirde onlar yıldızların etkisine inanıyor iseler, kestikleri yenilmez.⁶⁸ Ebû Hanife, İmam Şafîî, Ahmet b. Hanbel ve Zahiriler’e göre; Sabîiler, Zebûr’u kutsal kabul ettikleri; Müslümanların Kâbe’yi ona yönelmek suretiyle ta’zim ettiği gibi onların da yıldızları ta’zim ettiği, bazı âdet ve inançlarda ehl-i kitaba muhalefet etmekle birlikte, aslında Hristiyanlardan bir grup olmaları itibarıyla,⁶⁹ bunların kestikleri helaldir.⁷⁰ Ancak Ebu Yusuf ve İmam Muhammed, Sabîilerin yıldızlara ulûhiyet atfettikleri halde bu inançlarını gizledikleri için “Batnî” hükmünde sayıldıkları gerekçesiyle onlarla evliliğin haram olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁷¹ İmam Malik ise “Sabîiler, Yahudi ve Hristiyanlar arasında müşriklerden bir gruptur ve kitapları yoktur” gerekçesiyle⁷² onların kestikleri haramdır görüşündedir.⁷³

Mecûsîler konusunda ise Hz. Peygamber’in Hacer Mecûsîleri’nden cizye alınması⁷⁴ hakkındaki, “Kadınlarıyla nikâhlanmaksızın ve kestiklerini yemeksizin onlara, ehl-i kitaba davrandığınız gibi davranın”.⁷⁵ Sözü, onların ehl-i kitap olmadıklarının delili olarak kabul edilir.⁷⁶ Bu nedenle onların kestiklerinin yenilmesi haram kabul edilir.⁷⁷ Ancak Mecûsîler’in, kestikleri etler dışında pişirdikleri yemekten yemenin dinen bir mahzuru yoktur. Nitekim Mecûsîler’in yemeklerinin yenilmesinde dinî bakımdan herhangi bir mahzuru olmadığı bilgisi Hz. Ali’den nakledilmektedir.⁷⁸ Ayrıca ilk dönem İslâm bilginlerinden Şa’bî’ye, Mecûsî yemeklerinden yemenin hükmü

⁵⁷ Kurtubî, II, 2076.

⁵⁸ Serahsî, Şemsu’l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl, **el-Mebsût**, Matbaatu’s-Saade, Mısır, 1324, XII, 5.

⁵⁹ Kâsânî, IV, 165; Merginânî, Burhânuddin Ebû’l-Hasen Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil, **el-Hidâye Şerhu Bidâyeti’l-Mubtedî**, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1990, IV, 393; İbn Kayyim, I, 245.

⁶⁰ Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Huzey b. Ali, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, by. 1353, III, 173.

⁶¹ Sabunî, I, 504.

⁶² İbn Kesîr, II, 20.

⁶³ Şafîî, II, 196; Taberî, VI, 101; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, **el-Muğnî**, Mektebetü’l-Kahire, Mısır, 1969, IX, 347; Kurtubî, II, 2075; İbn Kesîr, II, 20; İbn Kayyim, I, 246-247; Sabunî, I, 504.

⁶⁴ Mâide, 5/5.

⁶⁵ İbn Kudâme, IX, 347; Kurtubî, II, 2075.

⁶⁶ Kâsânî, IV, 164; Merginânî, IV, 394.

⁶⁷ Merginânî, IV, 394.

⁶⁸ Zuhayli, III, 652.

⁶⁹ Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, **Ahkâmü’l-Kur’ân**, Dâru’l-Kütüb’l-Arabiyye, Beyrut, ty, II, 328; Şafîî, V,6; Serahsî, Şemsu’l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl, **Şerhu’s-Siyeri’l-Kebir**, (Thk.: Selâhuddin el-Müneccid), Matbaatu Şirketi’l-İlânatî’ş-Şarkiyye, by., 1971, I, 147; Kâsânî, II, 554; İbn Kudâme, VII, 130.

⁷⁰ Serahsî, **Şerhu’s-Siyeri’l-Kebir**, I, 147; İbn Kudâme, VII, 130; Zuhayli, III, 653.

⁷¹ Serahsî, **Şerhu’s-Siyeri’l-Kebir**, I, 147.

⁷² Zeydan, Abdülkerim, **Ahkâmü’z-Zimmiyyîn ve’l-Müste’minîn fi Dari’l-İslâm**, Bağdat, 1963, s.14.

⁷³ Zuhayli, III, 653.

⁷⁴ Dârekutnî, Ali b.Ömer, **es-Sünen**, Dâru’l-Mehasin, Kahire,1966, Cizye, I(II,154); Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî, **Kitâbu’l-Harâc**, Matbaatu Selefîyye ve Mektebetuha, Kahire, 1392, s.140.

⁷⁵ Mâlik b. Enes, **el-Muvattâ**, (Ta’lik: Muhammed Fuat Abdalbaki), Dâru İhyâ-i’t-Turasi’l-Arabî, ty., Zekât, 42 (I/278); Ebû Ubeyd, Kasım b.Selâm, **Kitâbu’l-Envâl**, (Thk.: Halil Herrâs Muhammed), Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1975, s.40; Ebû Yûsuf, s.140.

⁷⁶ Cassâs, II, 327; Zuhayli, VII, 156.

⁷⁷ Şafîî, II, 196; Kâsânî, IV, 164; Merginânî, IV,3 93; Kurtubî, II, 2074; Zuhayli, III, 652.

⁷⁸ Serahsî, **Şerhu’s-Siyeri’l-Kebir**, I, 146; İbn Kudâme, VII, 131.

sorulduğunda: O da,“Onların yemeklerinden yemenin helal olduğunu söylemiştir.” Buna ilaveten onların kap kaçakları, çanakları ve ev eşyaları da kullanılabilir.⁷⁹

Bu bilgiler doğrultusunda Sabî ve Mecûsiler’in kestiklerinin yenilip- yenilmemesi konusu, onların ehl-i kitap olarak sayılıp sayılmaması ile ilgili bir husus olduğu anlaşılmaktadır. İslâm, ehl-i kitap kişilerin yemeklerinin ve kestiklerinin yenilmesini helal kılmakla onlara hoşgörü anlayışıyla yaklaşip birlikte yaşamının sosyolojik temelini oluşturmuştur.

IV. Gayrimüslimlerle Evlenme

İnsanlığın sosyal ve kültürel açıdan gelişimini ve sürekliliğini sağlayan çok önemli bir müessese olan aile, evlenmelerinde dinî ve hukukî engel bulunmayan bir erkekle bir kadının kendi iradeleriyle usulüne uygun “nikâh akdi” yapmaları sonucu kurulur.⁸⁰ Evlilikte eş seçimi, insanlık tarihinin en eski devirlerinden itibaren günümüze kadar gelen tamamen insana özgü bir olgudur. Bu nedenle İslâm’da evlilik müessesesi, sosyal yapının temel unsuru olarak kabul edilmekte ve “...Siz helal olan kadınlarla evlenin.”⁸¹, “Bekarlarınızı evlendirin”⁸² gibi ayetlerle de evlilik teşvik edilmektedir. Nikâh akdiyle ilgili esasların, hukukî yönleri yanında, aynı zamanda dinî ve ahlâkî yönleri de bulunmaktadır. Bu durum sadece İslam hukukuna münhasır değil, aynı zamanda diğer hukukî sistemler için de geçerli olan bir durumdur.⁸³

İslâm hukukunda evliliğin geçerli olabilmesi için sürekli veya geçici evlenme engellerinden birinin bulunmaması gerekir. Aksi takdirde nikâh akdinin geçerlilik şartlarından birinin bulunmaması, akdinin hükümsüz sayılmasına neden olur.⁸⁴ Buna göre İslam aile hukukunda şirk, hem erkek hem de kadın için geçici bir evlenme engeldir.⁸⁵ Bakara suresi 221. ayette,“Müşrik kadınlar iman etmedikçe onlarla evlenmeyin. Mümin bir cariye, çok hoşunuza giden müşrik bir kadından daha hayırlıdır. Mümin kadınları da, onlar iman etmedikçe, müşriklere nikâhlamayınız; mümin bir köle hoşunuza giden bir müşrikten daha hayırlıdır. müşrikler sizi cehenneme davet ederler. Allah ise sizi kendi izniyle, cennete ve mağfirete davet eder ve üzerinde düşünüp gerekli dersi alsunlar diye ayetlerini insanlara açıklar.”⁸⁶ buyurularak Müslüman bir kişinin, Allah’a ortak koşan müşrik kişilerle evlenemeyeceği ve evlendirilemeyeceği açık bir şekilde ifade edilmektedir.İslam bilginleri de müşriklerle evliliğin yasaklandığı konusunda ittifak etmişlerdir.⁸⁷

Müşriklerle evlenmenin yasak olduğunu bildiren Bakara suresi 221. ayet, nazil olduktan sonra hicretten önce henüz müşrik olan Ebu'l-As b. Rebî ile evli olan Hz. Peygamber’in kızı Hz. Zeynep, kocasını terk ederek Medine’ye gelmiştir.⁸⁸ Ayrıca kendisiyle beraber Medine’ye hicreti reddederek irtidat ettiği için Hz. Ömer, Mümtehine suresindeki: “Ey iman edenler! Mümin kadınlar size katılmak üzere hicret etmiş olarak geldiklerinde onları imtihan edin. Gerçi Allah, onların imanlarını çok iyi bilir. Ama siz de onların mümin olduklarını anlarsanız, Artık onları kâfirlere geri göndermeyin. Bundan böyle bu kadınlar, kâfir kocalarına, kâfir kocaları da bu kadınlara helal olmazlar...”⁸⁹ ayeti nazil olduğunda müşrike olan eşi Kureybe bint Ebî Ümeyye ile evliliğine son vermiştir.⁹⁰ Ayrıca ilk dönem bilginlerinden Mücahid, bu ayet nazil olduktan sonra Mekke’de inkârcılarla evli olan sahabelerin de eşlerinden ayrıldıkları bilgisini vermektedir.⁹¹ Mümtehine suresi 10. ayetinde genel bir ifade ile “küfür” kavramının, hem müşrikleri hem ehl-i kitabı hem de diğer inanmayanları içine aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu ayette bildirilen esaslar, yeni tesis edilecek evlilikleri de kapsayacak şekilde mutlak olmayıp, önceden devam eden evliliklerle ilgili olduğu ve inanç farklılığından dolayı eşinden ve çevresinden gördüğü zulüm ve baskılar nedeniyle başka bir ülkeye sığınanlarla ilgilidir.⁹²

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki evlilik ilişkisi, temelde Müslümanların müşriklerle evlenmesini yasaklayan ayet kapsamında düzenlenmiştir. Çünkü genel anlamıyla her müşriğin kâfir olması sebebiyle, müşriklerle evlenme yasağı getiren ayetin, her türlü kâfir için yasaklayıcı bir delil olduğu açıktır.⁹³ Ancak bu genel kuralın dışına çıkılarak Mâide suresi 5. âyeti, iffetli ve namuslu olan ehl-i kitap kadınları bu yasaktan istisna etmiş ve bunlarla evliliğe izin vermiştir. Nitekim Mâide suresinde “Bugün size iyi ve temiz şeyler helal kılındı. Ehl-i kitabın kestikleri ve diğer yiyecekleri size helaldir. Sizin yiyecekleriniz de onlara helaldir. Namuslu, zinaya girmemiş ve gizli dostlar

⁷⁹ Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-Kebî r*, I, 147.

⁸⁰ Mustafa Çağrı, “Aile”, İslâm’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, İstanbul, 1997, I, 78-79.

⁸¹ Nisâ, 4/3.

⁸² Nûr, 24/32.

⁸³ Gözübenli, Beşir, “İslâm Aile Hukukunda İhsan Kavramı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı:11, Konya, (2008), s.12.

⁸⁴ Evlenme Engelleri için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhatı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul, 1992, II, 76-112.

⁸⁵ Gözübenli, *İhsan Kavramı*, s. 16.

⁸⁶ Bakara, 2/221.

⁸⁷ Şâfiî, V, 5; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said, *el-Muhalla*, Beyrut, t .y., IX, 445; Kurtubî, II, 879; Sabunî, II, 525.

⁸⁸ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve, *es-Sünen*, (Thk. İbrahim Atve İvez), İhyâü't-Türas'i-Arabî, Beyrut, ty., Nikâh, 43(III, 447-449); İbn Hazm, IX, 450; Serahsî, *el-Mebsût*, V, 51; İbn Kudâme, VII, 154-155.

⁸⁹ Mümtehine, 60/10.

⁹⁰ Buhârî, Talak, 18(VIII,63); Taberî, XXVIII, 72; Cassâs, I, 335; Beyhâkî, VII, 171 ve V, 51; bu ayetin, Hudeybiye anlaşmasının yapıldığı yıl nazil olduğu hakkında bkz. Kurtubî, IX, 6540.

⁹¹ Taberî, XXVIII,72; Beyhâkî, VII, 171.

⁹² Gözübenli, *İhsan Kavramı*, s. 15-17.

⁹³ Dalgın, Nihat, *İslâm Hukukuna Göre Müslüman-Gayr-i Müslim Evliliği*, Etüt Yayınları, Samsun, 2005, s. 33-34.

edinmemiş insanlar halinde yaşamanız şartıyla, müminlerden hür ve iffetli kadınlarla, ehl-i kitaptan hür ve iffetli kadınlar da, mehirlerini verip nikâhladığınızda size helaldir. Kim imanı inkâr ederse bütün yaptığı işler boşa gider ve o ahirette de ziyana uğrayanlardan olur."⁹⁴ ayeti yer almaktadır.

Bu ayet, Mekke'nin fethedildiği, müşriklerin bir hayli azınlık durumuna düşürülmüş bulunduğu, semavî bir kitaba iman edenlerle iyi ilişkilerin kurulmaya başlandığı günlerde indirilmiştir. Bununla İslâm, aile kurmak gibi önemli bir konuda ehl-i kitapla sosyal ilişkiler kurmaya çalışmıştır.⁹⁵ Dolayısıyla bu ayet ile iffetli olmaları kaydıyla, Müslümanların ehl-i kitap kadınlarla evlenmelerine izin verildiği açık bir şekilde ifade edilmektedir.⁹⁶ Klasik dönem müfessirlerinden er-Râzî, Mâide suresi 5. ayette zikredilen ayette geçen "el-muhsenât" kelimesiyle "hem iffetli hem de hür olan ehl-i kitap kadınlar"ın anlaşılması gerektiğine işaret etmiştir.⁹⁷ el-Kurtubî'nin de içlerinde bulunduğu İslâm bilginlerin büyük çoğunluğu bu ayetle "zinadan uzak, iffetli kadınlar"ın kastedildiği yorumunu yapmışlardır.⁹⁸ Burada iffetli olma şartının ön planda tutulması, ehl-i kitap kadının hem geçmişi hem de kurulacak yuvanın geleceği açısından önem taşımaktadır.

İslam hukukçularının büyük çoğunluğu, iffetli olmaları kaydıyla ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin dinî bakımdan bir mahzuru olmadığı görüşündedirler.⁹⁹ Nitekim Hz. Osman, önce Hıristiyan iken daha sonra Müslüman olan Nâile bint Ferâfisa el-Kelbiye adında bir Hıristiyan kadınla evlendiği gibi,¹⁰⁰ Huzeyfe b. el-Yemân, Talha b. Ubeydillah ve Ka'b b. Mâlik'in de Yahudi olan kadınlarla evlilik yapmış oldukları rivayet edilmektedir. Ayrıca Câbir b. Abdullah'a bir Müslüman erkeğin Yahudi veya Hıristiyan bir kadınla evliliğinin hükmü sorulduğunda O da Kufe'nin fethi sırasında hem kendisinin hem de Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın ehl-i kitap kadınla evlendiğini söylemiştir.¹⁰¹ Sahabeden hiç kimse, bu evliliklerin haram olduğu kanaatiyle, bu kişilerin evliliklerine itiraz etmemiştir.¹⁰²

Öte yandan Kur'an'da Müslüman erkeklerin ehl-i kitap kadınlarla evlenebileceği açık bir şekilde ifade edilmiş olmasına rağmen Müslüman kadınların ehl-i kitap erkeklerle evlenmelerinin caiz olup olmadığı konusuna açık bir şekilde değinilmemiştir. Gayrimüslimlerle evlenme konusunda, Bakara suresi 221. ayeti müşriklerle; Mümtehine suresi 10. ayeti de hem müşriklerle hem ehl-i kitapla hem de diğer inanmayanlarla evliliği genel olarak yasaklamaktadır. Ancak daha sonra gelen Mâide suresi 5. ayeti, iffetli olan ehl-i kitap kadınları bu yasaktan istisna etmiş ve bunlarla evliliği mübah kılmıştır.¹⁰³ Ehl-i kitap erkekleri istisna eden bir ayet ve hadis olmadığına göre, Müslüman kadının ehl-i kitap erkekle evlenmesinde, genel kural geçerli olacaktır ki, o da her türlü gayrimüslimle evlenmenin yasak olduğudur.¹⁰⁴

Bu kapsamda Mâide suresi 5. ayetini, son dönem müfessirlerinden Muhammed Hamdi Yazır şöyle yorumlamaktadır: "Müslümanlara hem ehl-i kitabın yiyeceklerini yemek, hem de ehl-i kitaba Müslüman yiyeceğini yedirmek suretiyle karşılıklı alış veriş helal kılınmış, fakat nikâh hususunda bu helal olma bir tarafa tahsis edilmiş, yalnız Müslümanların ehl-i kitabın iffetli kadınlarını almaları helal kılınmıştır. Halbuki Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmeleri hakkında herhangi bir ruhsatın bulunmadığı görülmektedir."¹⁰⁵

Ayrıca âyette yemekle ilgili hüküm, iki taraflı olarak açıklandığı halde, evlilikle ilgili hükmün tek taraflı olarak açıklanması hüküm istinbatı açısından önemli bir husustur. Zira Nur suresi 26. ayetinde de: "*Habis(pis) kadınların habis(pis) erkeklere, pis erkeklerin de pis kadınlara; yine temiz kadınların temiz erkeklere, temiz erkeklerin de temiz kadınlara uygun olduğu*"¹⁰⁶ iki taraf açısından da ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.¹⁰⁷ Dolayısıyla Mâide suresi 5. ayetinde Müslüman kadınlarla ilgili yeni bir düzenlemenin bulunmaması, ehl-i kitap erkeklerle evlenilemeyeceğine delalet etmektedir.¹⁰⁸ Nitekim kaynaklarda Müslüman kadınların ehl-i kitap erkeklerle evlenemeyeceğine dair bazı rivayetler de bulunmaktadır. Hz Peygamber'in: "*Biz ehl-i kitap kadınlarıyla evlenebiliriz; ancak onlar bizim kadınlarımızla evlenemezler.*" sözü Taberî'nin tefsirinde yer almaktadır.¹⁰⁹ Ancak Taberî, bu

⁹⁴ Mâide, 5/5.

⁹⁵ Naim-Miras, XI, 282-283; son dönem müfessirlerinden Muhammed Hamdi Yazır tefsirinde; bu surenin hudeybiye antlaşmasının yapıldığı sene inmeye başlayarak, bir kısmının Mekke'nin fethedildiği yıl, bir kısmının da veda haccında indiği bilgisini vermektedir. Bkz. Yazır, III, 139.

⁹⁶ Şâfiî, V, 6; Taberî, VI, 105; Beyhâkî, VII, 171; İbn Hazm, IX, 445; Kâsânî, II, 552.

⁹⁷ Râzî, Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, **Tefsîrü'l-Kebîr li'l-İmâm Fahrü'r-Râzî**, Matbaatu Behiyyeti'l Mısıriyye, Mısır, 1938, XI, 146.

⁹⁸ Kurtubî, III, 2076; Cassâs, II, 324-325; İbnu'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid, **Şerhu Fethü'l-Kadir**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty., III, 229-230; Zuhayli, VII, 153; Sabunî, I, 268.

⁹⁹ Cassâs, II, 325; İbn Kesîr, I, 257.

¹⁰⁰ Abdurrezzak, VI, 78-79, no:10057,10059; Şâfiî, V, 6; Cassâs, II, 325; Beyhâkî, VII, 172; Kurtubî, II, 876; Zuhayli, VII, 153. Ayrıca Talha b. Ubeydillah'ın Şamlı bir Yahudi kadınla evlenmesi ile ilgili olarak bkz. Cassâs, II, 325; Zeydan, s. 342.

¹⁰¹ Şâfiî, V, 6; Beyhâkî, VII, 172; Kurtubî, II, 876; İbn Kesîr, I, 257; Zuhayli, VII, 153.

¹⁰² Cassâs, II, 325; İbn Kudâme, VII, 129; Kurtubî, II, 876; İbn Kesîr, I, 257.

¹⁰³ Cassâs, II, 325; Beyhâkî, VII, 171; İbn Hazm, IX, 445, 450; ayrıca bkz. Yazır, III, 167.

¹⁰⁴ İbn Kudâme, VII, 131; Hayreddin Karaman, **Mukâyeseli İslâm Hukuku**, Nesil Yayınları, İstanbul, 1991 III, 375.

¹⁰⁵ Yazır, III, 167.

¹⁰⁶ Nur, 24/26.

¹⁰⁷ Gözübenli, **İhsan Kavramı**, s.21.

¹⁰⁸ Dalgın, s.30.

¹⁰⁹ Taberî, II, 378.

rivayetin senedinde zayıf raviler bulunduğunu ifade etmekle beraber, hüküm itibarıyla doğruluğunda İslam bilginlerinin fikir birliği içinde olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁰

Günümüzde Müslüman bir erkek ehl-i kitaba mensup bir kadınla evlendiğinde, bu kadın kocasının yaşadığı aileye katılmakta ve doğan çocuklar da babasının soyadını almaktadır. Muhtemelen böyle bir ailede İslâm anlayışı egemen olacağından doğan çocuk, dinsel ve kültürel açıdan Müslüman aileyi örnek alacaktır. Aksi takdirde Müslüman bir kadının ehl-i kitap bir erkekle yapacağı evlilikte durum bunun tam tersi olacağı için böyle bir evlilik uygun görülmemiştir. Din farkının, evlilik engeli olduğu hususu, Yahudilikte ve Hristiyanlıkta da söz konusudur. Nitekim Yahudilikte farklı din mensuplarıyla evlenilmesi durumunda doğacak olan çocuğun Yahudi dinî kurallarına göre yetiştirilmesi şart koşulmaktadır.¹¹¹ Hristiyanlıkta ise nikâh akdi yapılırken din farklılığı bir evlenme engeli kabul edildiği için Hristiyan bir erkeğin, Hristiyan olmayan bir kadınla evlenmesine ancak Hristiyanlığa girmesi şartıyla izin verilmektedir.¹¹² Netice itibarıyla İslâm'ın, ehl-i kitabı diğer gayrimüslimlerden ayrı değerlendirerek ehl-i kitabın kadınlarıyla evlenmesine izin vermesi, İslâm'ın semâvî dinlere bakış açısını ve hoşgörülü yaklaşımını ortaya koyması bakımından önemli bir husustur.

V. Gayrimüslim Akrabalara İyi Davranma

İslâm'da anne- babaya iyi davranılması gerekliliği üzerinde durulmakta, Allah hakkından sonra anne-baba hakkı zikredilmektedir. Birçok ayette Allah'a ibadet edilmesi gereği üzerinde durulduktan sonra anne ve babaya iyilikte bulunma tavsiyesi yer almaktadır. Örneğin, *“Allah'tan başkasına kulluk etmeyeceksiniz, anne-babaya iyilik edeceksiniz.”*¹¹³ *“Allah'a ibadet edin, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın, anne-babaya ihsan ve iyilikte bulunun.”*¹¹⁴ *“Rabb'in, yalnız kendisine ibadet etmenizi ve ana babanıza iyilik etmenizi kesin bir şekilde emretti. Onlardan biri veya her ikisi, senin yanında yaşlanırsa, sakın onlara 'öf' bile deme; onları azarlama, ikisine de güzel söz söyle.”*¹¹⁵ *“Biz insana ana babasına iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Çünkü anası onu nice sıkıntılara katlanarak taşımıştır. Sütten ayrılması da iki yıl içinde olur.(İşte bunun için) önce bana, sonra da ana babana şükret diye tavsiyede bulunmuşuzdur. Dönüş ancak banadır.”*¹¹⁶

Öte yandan Kur'an'da anne-babaya itaat edilmeyecek hususu iki yerde zikredilmektedir. Bunlardan birincisi, *“Biz, insana, ana babasına iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Eğer onlar, seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi (körü körüne) bana ortak koşman için zorlarsa, onlara itaat etme. Dönüşünüz ancak banadır. O zaman size yapmış olduklarınızı haber vereceğim.”*¹¹⁷

Aynı muhtevayı işleyen ikinci ayette de *“Lokman'ın oğluna nasihat vererek: Yavrucuğum! Allah'a ortak koşma! Doğrusu şirk, büyük bir zulümdür, demişti.”*¹¹⁸ Bu ayetin devamında ise *“Eğer onlar seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi(körü körüne)bana ortak koşman için zorlarsa, onlara itaat etme. Onlarla dünyada iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonunda dönüşünüz ancak banadır. O zaman size, yapmış olduklarınızı haber veririm.”*¹¹⁹

Hanefî hukukçulardan el-Cassâs, bu âyeti yorumlarken şu değerlendirmeye yer vermektedir: *“Allah, çocuklardan anne babalarına iyilik yapmalarını emretmektedir. Bu da, anne babaları Müslüman olsun kâfir olsun, ayetin hükmünün umumi olduğunu gösterir.”*¹²⁰ Ayetin kapsamına göre anne baba Müslüman olmasa bile iyilik edip sıla-ı rahimde bulunmak gerekir. Hatta hayatta kaldıkları sürece, çocukların anne-babasının hidayetleri için Allah'a dua etmeleri bir vecibedir.¹²¹ Ayetteki *“Onlarla dünyada iyi geçin. Makul bir tarzda onlara sahip çık.”* ifadesi de, günaha iştirak etmeksizin İslâm'ın razı olacağı iyilik ve insanlığın gerektireceği şekilde beraberlerinde bulun gibi anlamları içerir. Bunlar; yemek, içmek, giymek gibi ihtiyaçlarını düzene koymak, eziyet etmemek, ağır söylememek, hastalıklarını tedavi ettirmek, vefatlarında defnetmek gibi dünyaya ait yardımlarda bulunmak şeklinde yorumlanmıştır.¹²²

Ayrıca Ebû Davud'un Sünen'inde *“bâbu's-sadaka alâ ehl-i'z-zimme”* bab başlığı altında yer verdiği rivâyete göre,¹²³ Esmâ b. Ebî Bekir hediyelerle kendisini ziyarete gelen ve müşrik olan annesi Kuteyle binti Abdiluzza'yı içeri almamış ve getirmiş olduğu hediyeleri de kabul etmemiştir. Daha sonra Esmâ, annesine iyi davranıp davranmayacağını Hz. Peygamber'e sorduğunda Hz. Peygamber, iyi davranması yönünde tavsiyede bulunmuştur.¹²⁴ Bunun üzerine şu ayetin nazil olduğu belirtilir: *“Sizinle din hususunda savaştım, sizi yurtlarınızdan*

¹¹⁰ Taberî, II, 378.

¹¹¹ Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ocak Yayınları, Ankara, 1993, s.229.

¹¹² Cin, Halil, **İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya, 1988, s. 112.

¹¹³ Bakara, 2/83.

¹¹⁴ Nisâ, 4/36.

¹¹⁵ İsrâ, 17/23.

¹¹⁶ Lokman, 31/14.

¹¹⁷ Ankebût, 29/8.

¹¹⁸ Lokman, 31/13.

¹¹⁹ Lokman, 31/15.

¹²⁰ Cassâs, III; 352.

¹²¹ M. Zeki Duman, **Kur'an-ı Kerim'de Adab-ı Muâşeret Görgü Kuralları**, Tuğra Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 173.

¹²² Yazır, VI,273.

¹²³ Ebû Davud, Zekât, 34(I, 388).

¹²⁴ Ahmet b. Hanbel, **el-Müsned**, Mektebetü'l-İslâmiyye, by., .ty.,IV, 4; Zemâhşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer, **el-Keşâf an Hakiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Akavil fi Vucuhî't-Te'vil**, Dâru'l-Ma'arife, Beyrut, ty.,IV, 92; Yazır, VII, 549.

çıkartmamış olanlara iyilik yapmanızdan, onlara adaletle muamele etmenizden Allah, nehyetmez. Çünkü Allah, adaleti gözetlenleri sever."¹²⁵ Bu ayetin hükmü umumdür. Bütün Müslümanların, gayrimüslimlere karşı davranışlarında göz önünde bulundurması gereken usulü açıklamaktadır.

Öte yandan Hayber ile ilişkilerin olumsuz olduğu bir dönemde Hz. Ömer'e, Hz. Peygamber'in eşi Hz. Safiye'nin Yahudilerin kutsal günü olan cumartesi gününü sevdiği ve Yahudileri ziyaret edeceği gerekçesiyle şikâyet edildiği rivâyet edilir. Hz. Ömer, Hz. Safiye'ye bu durumu sorduğunda onun cevabı şu şekilde olmuştur: "Allah, benim için cumartesi gününü cuma ile değiştirdikten sonra, cumartesiyi asla sevmedim. Fakat Yahudiler içerisinde benim akrabalarım var. Onları ziyaret edeceğim."¹²⁶ O halde buraya kadar aktarmış olduğumuz malumattan, anne- baba gayrimüslim olması halinde bile, onlara iyi davranılması engelleyici Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında herhangi bir nass yoktur. Ayrıca onlara iyi muamele edilmesi, hem İslâm ahlâkı hem de insani ilişkiler bakımından önem arz etmektedir.

VI. Gayrimüslimlerin İhtiyaçlı Olanlarına Yardım Etme

Bu konuda esas alınan *Mümtehine sûresi*, 8. ayetidir: "Allah, din uğrunda sizinle savaşmayan, sizi yurdundan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara karşı adil davranmanızı yasaklamaz."¹²⁷ Bu âyet ile ilgili Hamdi Yazır şu yorumu yapmaktadır: " Kendileri hangi milletten olurlarsa olsunlar size, dininiz hakkında sataşmayan, dininizin hukukuna, ahkâmına dokunmak kasdıyla harb etmeyen ve sizi öldürmeye kalkışmayanlar; sizi yurdundan çıkarmayanlar, yani gerek kendi girişimleriyle ve gerek başkalarına yardım etmek suretiyle olsun bu iki sıfatları hiçbirisi ile vasıflanmayan ve size karşı ne din harbi ne de vatan harbi yapmayanlara adaletle davranmaktan Allah sizi alıkoymaz."¹²⁸

Bu hususta Hz. Peygamber'in de uygulamaları kaynaklarda yer almaktadır. Örneğin, Hz. Peygamber, yoğun bir kuraklığın yaşandığı hicrî 5. yılda Mekke'li fakirlere dağıtılmak üzere beşyüz dinar göndermiştir.¹²⁹ Hz. Peygamber, fakirlere dağıtılmak üzere Ebû Süfyan'a gönderdiği bu parayı ulaştırmada Amr b. Ümeyye'yi görevlendirmiştir.¹³⁰

Ayrıca Ebu Süfyan'a bol miktarda Medine hurması yollayarak karşılığında onun bir türlü satmadığı derileri satın almıştır.¹³¹ Yine bu dönemde Hz. Peygamber, Vâdi'l-Kurâ'da Ariyd oğulları Yahudilerine o bölgenin hurma mahsülünden her yıl verilmek üzere geçimlik temin etmiştir. Ayrıca bu husus, kendilerine verilen, yazılı belgeyle de tescil edilmiştir.¹³² İslâm kültürünün bir müessesesi olan vakıflarda, hiçbir inanç ayrımı yapılmaksızın hizmet sunulur.¹³³

Sâid b. el-Müseyyeb'in mürsel olarak rivâyet ettiğine göre de Hz. Peygamber, geçerken rastladığı bir Yahudi aileye sadaka vermiştir.¹³⁴ Hz. Peygamber'in eşi Hz. Safiye de, iki Yahudi akrabasına yardımda bulunmuş ve bu yardımına Hz. Peygamber'in vefatından sonra da devam etmiştir. Ebû Ubeyd'in İbn Abbas'tan naklettiğine göre; bazı sahabeler, Benî Kureyza ve Benî Nadirli akrabalarına sadaka vermekten çekinerek onların Müslüman olmalarını istemişlerdir. Bunun üzerine Bakara Sûresi'nin 272. âyeti onların Müslüman yapmanın ellerinde olmadığını ve ne iyilik yaparlarsa lehlerine olduğunu ifade etmiştir.¹³⁵

Hülafa-i Raşidîn dönemindeki uygulamalar da Hz. Peygamber'in uygulamalarından farklı olmamıştır.¹³⁶ Hz. Ebûbekir'in halifeliği döneminde Halid b. Velîd, Hîre halkıyla yaptığı barış anlaşmasında, onlara ekonomik, sosyal ve dinî konularda güvenceler verdiği gibi muhtaç duruma düşen gayrimüslim vatandaşlara da güvenceler verilmiştir.¹³⁷ Halid b. Velîd, bu durumu Hz. Ebûbekir'e iletildiğinde orada bulunanlardan hiç kimse buna itiraz etmemiştir. Bu gibi durumlar ise icmâ olarak değerlendirilebilir.¹³⁸

Aynı şekilde Hz. Ömer de ihtiyaç sahibi gayrimüslimlere yardım etmeye devam etmiştir. Örneğin, Hz. Ömer, dilenmekte olan yaşlı ve kör bir Yahudi 'yi görünce ona: "Seni bu duruma düşüren nedir?" diye sorunca Yahudi de "Ödemekte olduğum cizye, ihtiyaç ve yaşlılık" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Yahudi'yi elinden tutarak evine götürüp ona bir şeyler vermiş, sonra da ona maaş bağlanması için devlet hazinesine göndererek hazine

¹²⁵ Mümtehine, 60/8.

¹²⁶ Bintü'ş-Şat, *Aişe Abdurrahman, Teracimu Seyyidati Beyti'n-Nübüvve*, Kahire, 1988, s. 382.

¹²⁷ Mümtehine, 60/8.

¹²⁸ Yazır, VI, 549.

¹²⁹ Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, I, 96.

¹³⁰ Fayda, Mustafa, "Amr b. Ümeyye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, III, 94-95.

¹³¹ Hamidullah, Muhammed, "Hudeybiye Antlaşması", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, XVIII, 298.

¹³² İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Muniy'el-Basrî, *et-Tabakât'ü'l-Kübrâ*, Dâru's-Sadr ve Dâru Beyrut, Beyrut, 1960, I, 279; Muhammed Hamidullah, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Abdi'n-Nebevi ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1969, s. 73, no: 20; a.mlf. **İslâm Peygamberi**, (Çev.: Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1991, II, 914.

¹³³ Gözübenli, Beşir, "Hz. Peygamber'in Refahı Tabana Yayma Siyaseti", *Ebedî Risâlet 2*, Işık Yayınları, İzmir, 1993, s. 109-110.

¹³⁴ Zeyla'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*, Matbaatu Dâri'l-Me'mun, Kahire, 1938, II, 398.

¹³⁵ Ebû Ubeyd, s. 728-729.

¹³⁶ Zeydan, s. 103.

¹³⁷ Ebû Yûsuf, s. 155-156.

¹³⁸ Kardâvî, Yûsuf, *Gayrû'l-Müslimîn fi Müctemâil İslâmî*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1977, s. 17.

görevlisine şu talimatı vermiştir: “Bu adama ve buna benzer durumda olanlara bakınız. Vallahi biz bunlara insafli davranmalıyız. Zira gençliğinde bu kişiden cizye aldık. İhtiyarlığında ise bunu böyle perişan bir halde bırakmamız doğru değildir. Bundan sonra da Tevbe sûresi 60. âyetindeki, “*Sadakalar Allah’tan bir farz olarak ancak fakirlere, miskinlere... mahsustur*” ifadesi için şöyle demiştir: “Bu âyette geçen “fukara” kelimesinden maksat, Müslümanlar arasında bulunan fakir Müslümanlar, “mesâkin”den maksat ise ehl-i kitaptan olan Yahudi ve Hıristiyan fakirlerdir.”¹³⁹

Ayrıca el-Belâzûrî’nin naklettiğine göre Hz. Ömer, Şam’a geldiğinde Şam yakınında bulunan el-Câbiye köyünde cüzzamlı Hıristiyanları görmüş bunlara para ve gıda yardımında bulunulması için talimat vermiştir.¹⁴⁰ Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz, Basra’daki valisi Adiy b. Ertad el-Fezârî’ye yazdığı emirnâme, gayrimüslim vatandaşlardan yaşı geçmiş, gücü zayıflamış ve geçim yolları tıkanmış kimselere durumlarını iyileştirecek kadar devlet hazinesinden maaş bağlanması için talimat vermiştir.¹⁴¹ Bu bilgiler ışığında; İslâm’da gayrimüslimlere sadaka vb. yardımlarda bulunma yönünde bir engel bulunmadığı görülmektedir. Zaten bu konuda İslâm hukukçularının büyük çoğunluğu da görüş birliği içindedir.¹⁴²

Ancak sonraki devirlerde zekâtın gayrimüslimlere verilir verilemeyeceği hususu doktrinde tartışılmıştır. İslâm hukukçuların çoğunluğu gayrimüslimlere ödenebilecek zekât payının sadece “müellefe-i kulûb” ile sınırlı olduğu, bunun dışındaki gayrimüslimlere zekât verilemeyeceği görüşünü benimsemişlerdir.¹⁴³ Bu görüşün temel dayanağı, Hz. Peygamber’in Muaz b. Cebel’i Yemen’e gönderirken ona söylediği, “*Onların zenginlerinden al, fakirlerine ver*” şeklindeki ifadedir.¹⁴⁴ Bu ifade, “Müslümanların zenginlerinden alınır Müslümanların fakirlerine verilir” şeklinde yorumlanmıştır. Ancak bu ifadelerin, “söz konusu bölgenin zenginlerinden alınır fakirlerine verilir”¹⁴⁵ şeklinde değerlendirilmesi de ihtimal dahilindedir. Bu tür bir yorumdan hareketle Hanefî hukukçulardan imam Züfer’inde aralarında bulunduğu az sayıda bilgin, gayrimüslimlere zekât verilebileceğini ileri sürmektedir.¹⁴⁶

Bu bağlamda İslâm hukukçularından Abdülkerim Zeydan, zekâtın ibadet boyutunu ve hadis-i şerifin sarıh olduğunu göz önünde bulundurarak, ihtiyaç sahibi bir Müslüman varken, “müellefe-i kulûb” dışındaki gayrimüslimlere pay verilemeyeceğini, ancak Müslümanlar arasında fakir bulunamaması durumunda onlara zekât verilebileceğini savunmaktadır.¹⁴⁷ Ayrıca çağdaş hukukçulardan el-Kardavî de: “Zekatın sadece zengin Müslümanlardan alınan bir vergi olması itibarıyla öncelikle Müslüman fakirlere verilmesi gerekir. Bunun yanında zekât malları bol olup ehl-i kitap ülke vatandaşına vermekle fakir Müslümanlara zarar verilmiyorsa zekâtın, onların fakirlerine de vermekte bir sakınca yoktur.”¹⁴⁸ şeklinde kanaatini dile getirmektedir.

Bu bilgilerden hareketle İslâm’da, Müslümanlarla sosyal ilişki içinde olan gayrimüslimlere hediye vermek, para yardımı yapmak, onların haklarına riayet etmek, onlara karşı insafli ve adaletli davranmak yönünde engelleyici bir hüküm yoktur.¹⁴⁹

VII. Gayrimüslimlerle Ticarî İlişkiler

Sosyal hayatta ticaretin, insanlar arası ilişkilerde olduğu kadar devletler arası ilişkilerde de zorunluluk arz ettiği bir gerçektir. Zira yüce Allah, insanların zaruri ihtiyaçlarını giderecek olan yararlı ürünleri, yeryüzünün farklı bölgelerine yaymıştır. Dolayısıyla alış-veriş ya da ticaret fikri, insanın toplum halinde yaşama istidadının yanında, ülfet ve ünsiyet mefhumuyla da yakından ilgilidir.¹⁵⁰ Kur’an’da bu konu ile ilgili olarak, “*(Hac mevsimlerinde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur...*”¹⁵¹ Araplar, cahiliye devrinde Ukaz, Mecenne ve Zu’l- Mecâz gibi pazar ve panayırı açmış onlardan geçimlerini sağlamışlardır. İslâm dini gelince hacda bunlardan sakınmaya başlamışlar, bu âyet de bunun hakkında inmiştir.¹⁵²

Hz. Peygamber, Sename’ye Müslümanlarla savaş halinde oldukları halde Mekke müşriklerine yiyecek maddesini satmasını emretmiştir.¹⁵³ Ayrıca Hz. Peygamber, Hayber Yahudileri ile Hayber arazisi ve meyveleri konusunda bir ortaklık kurduğu rivâyet edilmiştir.¹⁵⁴ Kaynakların verdiği bilgiye göre Hz. Peygamber, belirli bir süreye kadar ödemek kaydıyla, ailesinin gıda ihtiyacını temin karşılığında zırhını bir Yahudi’ye rehin bırakmıştır.¹⁵⁵ Yine bu dönemde Müslümanlar, gerek Yahudilere ait olan Kaynuka pazarı’nda gerekse Hicaz’da kurulan pazar ve

¹³⁹ Ebû Yûsuf, s. 136; Ebû Ubeyd, s. 52; İbn Kayyim, I, 38.

¹⁴⁰ Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud, **Futûhu’l-Buldan**, Müessesetü’l-Ma’arif, Beyrut, 1987, s. 177.

¹⁴¹ Ebû Yûsuf, s. 129.

¹⁴² Ebu Ubeyd, s. 729-730; Serahsî, **Şerhu’s-Siyerî’l-Kebir**, I, 96; Zeydan, s.105.

¹⁴³ Serahsî, **el-Mebsût**, II, 202-203; Kâsânî, II, 152-153; Aylî, Abdülhâkim Hasan, **el-Hürriyyatü’l-Âmme fi’l-Fikri ve’n-Nizâmî’s-Siyâsiyyi fi’l-İslâm**, Dâru’l-Fikri’l Arabî, yy. 1983, s. 316. Ayrıca İslâm hukukçularının genel görüşleri için bkz. Zeydan, s.108-109.

¹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, I, 233; Ebû Ubeyd, s. 493; Serahsî, **el-Mebsût**, II, 202-203.

¹⁴⁵ Yeniçeri, Celal, **İslâm İktisadının Esasları**, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 441.

¹⁴⁶ Serahsî, **el-Mebsût**, II, 202-203; Bkz. Kardavî, Yûsuf, **İslâm Hukukunda Zekât**, (Çev.: İbrahim Sarmış), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1984, II, 194.

¹⁴⁷ Zeydan, s.109.

¹⁴⁸ Kardavî, **İslâm Hukukunda Zekât**, II, 197.

¹⁴⁹ Ömer Nasuhi, Bilmen, **Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâlisi Âlisi ve Tefsiri**, İstanbul, 1966, VIII, 3696.

¹⁵⁰ İbn Haldun, I, 106; Ayrıca bkz. Ahmed Reşid Turnagil, **İslâmiyet ve Milletler Hukuku**, Sebil Yayınları, İstanbul, 1977, s.103.

¹⁵¹ Bakara, 2/198.

¹⁵² Yazır, II, 55.

¹⁵³ Zeyla’î, III, 391; Merginânî, II, 431.

¹⁵⁴ İbn Kayyim, I, 270.

¹⁵⁵ Buhârî, Buyû, 14(III/74); Selem, 5, 6(III/113); İstikrâz, 2(III/152); Rehn, 2(III/186); Müslim, Musâkât, 124-126(III/1226).

panayırlarda ticarî ilişkilerde bulunmuşlardır. Nitekim Mekke'nin önde gelen tüccarlarından kabul edilen ve Medine'ye hicret etmek zorunda kalan Abdurrahman b. Avf, ticarî faaliyetlerini devam ettirmek için Kaynuka pazarı'na gitmiş ve orada yaptığı ticaret neticesinde de önceki zenginliğine kavuşmuştur.¹⁵⁶

Ayrıca Hz. Peygamber, Medine'de Yahudilerin ticaretine herhangi bir müdahalede bulunmamakla beraber Yahudi pazarından ayrı bir yer belirlemiştir. Müslümanlar lehine bir düzenleme olarak algılanabilen bu olaya Ka'b b. Eşraf gibiler yoğun tepki göstermişlerdir.¹⁵⁷ Hz. Peygamber, bu pazarın kurulmasıyla birlikte, Medine'de Yahudi ve diğer yabancı unsurlara karşı alternatif bir ticarî faaliyet başlatmış ve aynı zamanda pazara gelen tüccarları da vergiden muaf tutmak suretiyle de diğer pazarlar ile rekabete girmiştir.¹⁵⁸

Hz. Ömer döneminde gümrük vergisi, mütekabiliyet esasına göre belirlenmiştir.¹⁵⁹ Hz. Ali'nin de, kuyumculukla uğraşan Benî Kaynukalı bir Yahudi ile birlikte ızdır otu toplayıp sattığı¹⁶⁰ ve ayrıca Hz. Ali, ailesinin nafaka ihtiyacını karşılamak için bir Yahudiden un satın aldığı bilgisi hadis kaynaklarında nakledilmektedir.¹⁶¹ Sahabelerin ise Yahudilerle ticarî ilişkilere girerek borçlu kaldıkları durumlarda Hz. Peygamber'den yardım istedikleri durumlar olmuştur. Hz. Peygamber de bu konuda Yahudilerle görüşmeler yapmıştır.¹⁶² Ayrıca sahabeler Şamlılar'la hububat alış-verişinde selem akdine¹⁶³ girmişlerdir.¹⁶⁴ Bu rivâyetler çerçevesinde Hz. Peygamber ve Hülafa-i Raşidin döneminde, Müslümanların gayrimüslimlerle aynı toplumda birlikte yaşamının doğal neticesi olarak ticarî ilişkiler içine girdikleri anlaşılmaktadır.

Klasik İslâm hukuku literatüründe dönemin mevcut sosyal, siyasal ve kültürel anlayışının bir yansıması olarak dâru'lislâm dışında kalan bölgeler için dâru'lharb denilmiştir.¹⁶⁵ Bu ayrım neticesinde gayrimüslimlerle ticarî ilişkilere girilmesi konusuna ihtiyatlı yaklaşmış ve hükümler de buna göre verilmiştir. Bu açıdan Müslümanlara karşı düşmanın harp kuvvetini artıracak şeyleri dar-ı harp halkına satılması uygun görülmemiştir.¹⁶⁶ Ayrıca savaş zamanlarında düşman ülkeye savaş malzemesinin satılması mekruh görülmüştür.¹⁶⁷ Ancak yiyecek gibi şeyler, Müslümanların ihtiyaçlarından fazla olduğu takdirde dar-ı harbe satılmasında bir sakınca görülmemiştir. Zaten bu durum, asırlar boyu ticari hayatta adet haline almış bir durumdur.¹⁶⁸ Bu hususta Hanefî hukukçulardan el-Merginânî, dar-ı harple ticarî ilişkilerin kesilmesinin, Müslümanların maslahatına olmadığına ve ticaret kapısının kapanmasına neden olabileceğine işaret etmektedir.¹⁶⁹ İslâm'da devletler arası ilişkilerin normal seyrinde olduğu sürece gayrimüslim ülkelerle ve gayrimüslim insanlarla ticari ilişkilere girilmesi yönünde herhangi bir kısıtlama söz konusu değildir. Ancak bazı durumlarda mütekabiliyet esası çerçevesinde uygulamalar olmuştur. Nitekim Hz. Ömer'in uygulamalarında bunu görmek mümkündür.

SONUÇ

İnsanın, sosyal bir varlık olarak bir toplum içerisinde farklı din mensuplarıyla birlikte yaşaması, çoğu zaman kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle bir insanın dinsel ve kültürel bakımdan farklı olan insanlarla ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini, hem Kur'an hem de Hz. Peygamber'in uygulamaları ışığında ele almaya çalışarak, klasik dönem İslâm hukukçularının da görüşleri çerçevesinde değerlendirmeler yapmaya gayret ettik. Sosyal ilişkiler hususunda öncelikle ele aldığımız konu, insanlar arasında iletişim vasıtası olan selamlaşmadır. Gayrimüslimlerle selamlaşmanın nasıl yapılacağına dair Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları mevcuttur. Bu konuda klasik dönem İslâm bilginleri de Hz. Peygamber'in uygulamalarını dikkate alarak hükümler vermişlerdir.

İslâm'da komşuluk hakları, Müslüman- gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın tüm insanlar için geçerlidir. Bu açıdan komşuluk hukuku gereği olarak gayrimüslim bir komşuya, iyi muamele edilmesi İslâm ahlâkının bir gereği olarak kabul edilmiştir. Aynı ortamda farklı din mensuplarıyla yaşama neticesinde yemek- içmek gibi doğal bir takım sosyal ilişkilere girilmesi, toplumsal hayatın bir gereği olarak algılanmıştır. Bu çerçevede Kur'an'da ehl-i kitabın yemeklerinin Müslümanlara helal olduğu ifade edilmekte¹⁷⁰ ve Hz. Peygamber'in ehl-i kitabın kestiklerinden yediği, yiyenlere de müdahalede bulunmadığı bilinmektedir. Ehl-i kitap dışındaki din mensuplarının ise kestiklerinin yenilemeyeceği konusunda İslâm hukukçuları arasında görüş birliği mevcuttur. Bununla beraber İslâm'ın, ehl-i kitabı

¹⁵⁶ Buhârî, Buyû, 49(III, 86).

¹⁵⁷ Cengiz Kallek, **Hız. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 30 vd.

¹⁵⁸ Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, (Çev.: Salih Tuğ), İstanbul, 1980, II, 1017.

¹⁵⁹ Salih Tuğ, **İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, İstanbul, 1984, s. 132.

¹⁶⁰ Buhârî, Buyû, 28(III/78-79); Ebû Davud, Harâc, 20(II, 134).

¹⁶¹ Ebû Davud, Lukata, 1(I, 398).

¹⁶² Buhârî, İstikrâz, 10(III/154); Ebû Davud, Vasâyâ, 17(II, 107); Nesâî, Vasâyâ, 4(VI/245-246).

¹⁶³ İslâm hukukunda peşin para ile vadeli mal satımını ifade eden bir terimdir. Bkz. Ali Bardakoğlu, **"Selem"**, İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, İstanbul, 1997, IV, 104.

¹⁶⁴ Buhârî, Selem, 3,7(III/112-113).

¹⁶⁵ İbn Rüşd el-Hafid, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, **Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid**, Dâru'l-Fikr, ty., I, 313; Majid Khadduri, **War And Peace In The Law of Islam**, Oxford University Press, London, 1955, s. 52, 170.

¹⁶⁶ Merginânî, II, 431; Bilmen, **Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılâhatı Fikhiyye Kâmusu**, III, 371.

¹⁶⁷ Zeyla't, III, 391; Serahsî, **Şerhu's-Siyerî'l-Kebir**, IV, 1567.

¹⁶⁸ Merginânî, II, 430; Bilmen, **Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılâhatı Fikhiyye Kâmusu**, III, 371.

¹⁶⁹ Merginânî, II, 430-431.

¹⁷⁰ Mâide, 5/5.

diğer gayrimüslimlerden ayrı değerlendirerek, onların kadınlarıyla evlenilebileceği hükmünü getirmiş olması da İslâm'ın semâvî dinlere bakış açısını ve müsamahakar yaklaşımını ortaya koyması bakımından önemli bir husustur.

Ayrıca İslâm, anne- babaya iyi davranılması gerektiğini tavsiye etmektedir. Anne-baba gayrimüslim de olsa - Allah'a ortak koşma dışında- onlara itaat edilmesini Kur'an öğütlemektedir.¹⁷¹ Bu arada ihtiyaçlı olan gayrimüslimlere iyi davranılması ve gerektiğinde onlara yardımda bulunulması konusunda da hem Kur'an'ın tavsiyeleri hem de Hz. Peygamber'in uygulamaları bulunmaktadır. Bu İslâmî tatbikatlar, sonraki dönem uygulamaları için ilham kaynağı olmuştur. Öte yandan ticaretin, insanlar arası ilişkilerde önemli bir sosyal ihtiyaç olduğu realitesi doğrultusunda Hz. Peygamber'in ve sahabelerin gayrimüslimlerle alış-veriş yaptığı rivâyet edilmektedir. Ancak fıkıh kitaplarında düşman ülkesine savaş malzemesinin satılması mekruh olarak değerlendirilmiş, bunun dışında ihtiyaç fazlası ürünlerin satılması yönünde herhangi bir sakınca görülmemiştir. Uluslararası ticari ilişkilerin geliştiği günümüzde herhangi bir nedenle- ticarî malları boykot veya ambargo dışında- karşı tarafla ticarî ilişkilerin kesilmesi, ekonomik bakımdan hiçbir kişi veya devletin tercih etmeyeceği, ancak zorunlu olarak başvurabileceği bir durum olarak görülmektedir.

Kaynakça

- Abdurrezzak, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'anî, **el-Musannef**, I-XI, (Thk.: Habiburrahman el-A'zamî), Meclisü'l-İlmi, Güney Afrika, 1972.
- Ahmet b. Hanbel, **el-Müsned**, I-VI, Mektebetü'l-İslâmiyye, by., .ty.
- Akseki, Ahmet Hamdi, **Ahlâk Dersleri**, Üç Dal Yayınları, İstanbul, 1968.
- Aylî, Abdülhâkim Hasan, **el-Hürriyyatü'l-Âmme fi'l-Fikri ve'n-Nizâmî's-Siyâsiyyi fi'l-İslâm**, Dâru'l-Fikri'l Arabî, by., 1983.
- Bardakoğlu, Ali **“Selem”** İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, İstanbul, 1997.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud, **Futûhu'l-Buldan**, Müessesetü'l-Ma'arif, Beyrut, 1987.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Huzey b. Ali, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, I-X, by. 1353.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, **Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhatı Fıkhiyye Kâmusu**, I-VIII, İstanbul, 1992.
- Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâlisi Âlisi ve Tefsiri**, I- III, İstanbul, 1966.
- Bintü's-Şat, Aişe Abdurrahman, **Teracimu Seyyidati Beyti'n-Nübüvve**, Kahire, 1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, **Sahihu'l-Buhârî**, I-IX, Metâibu's-Şa'b, b.y., 1378.
- Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, **Ahkâmu'l-Kur'an**, Dâru'l-Kütüb'l-Arabiyye, I-III, Beyrut, ty.
- Cin, Halil, **İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya, 1988.
- Çağrı, Mustafa, **“Aile”**, İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, İstanbul, 1997.
- Çiçek, Halil, **Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü**, Nesil Basım Yayın, İstanbul, 1998.
- Dalgın, Nihat, **İslâm Hukukuna Göre Müslüman-Gayr-i Müslim Evliliği**, , Ettüt Yayınları, Samsun, 2005.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer, **es-Sünen**, I-IV, Dâru'l-Mehâsin, Kahire, 1966.
- Duman, M. Zeki, **Kur'an-ı Kerim'de Adab-ı Muâşeret Görgü Kuralları**, Tuğra Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, **es-Sünen**, I-II, (Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Matbaatu'l-Mustafa'l-Babi'l-Halebî, Mısır, 1952.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Selâm, **Kitâbu'l-Emvâl**, (Thk.: Halil Herrâs Muhammed), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1975.
- Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî, **Kitâbu'l-Harâc**, Matbaatu Selefiyye ve Mektebetuha, Kahire, 1392.
- Fayda, Mustafa, **“Amr b. Ümeyye”**, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1991. Gözübenli, Beşir, ‘İslâm Aile Hukukunda “İhsan” Kavramı Hakkında Bazı Mülahazalar’, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Konya, Sayı:11, (2008), s.11-38.
- **“Hz. Peygamber'in Refahı Tabana Yayma Siyaseti”**, Ebedî Risâlet 2, Işık Yayınları, İzmir, 1993, s. 109-110.
- Güner, Osman, **Resûlullah'ın Ehl-i Kitap'la Münâsebetleri**, Fecr Yayınevi, Ankara, 1997.
- Hamidullah, Muhammed, **“Hudeybiye Antlaşması”**, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1998.
- **İslâm'a Giriş**, (Çev.: Kemal Kuşcu), İrfan Yayınları, İstanbul, 1961.
- **İslâm Peygamberi**, (Çev.: Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1980.
- **Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l Abdi'n-Nebevi ve'l-Hilâfeti'r-Râşide**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1969.
- Harman, Ömer Faruk, **“İslâm ve Diğer Dinler”** Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu, İstanbul, 1998.
- Hindi, Alaaddin Ali el-Muttaki, **Kenzu'l- Ummal fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'al**, Beyrut, ty.
- İbn Hacer, el-Askâlânî, Ahmed b. Ali, **Fethu'l- Bârî bi Şerhi Sahihu'l-Buhârî**, I-XVII, Matbaatu'l-Mustafa'l-Babi'l-Halebî, Mısır, 1959.

¹⁷¹ Ankebût, 29/8; Lokmam, 31/15.

- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, **el-Mukaddime**, I-II, (Çev.: Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, 1991.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said, **el-Muhalla**, I-IX, Beyrut, ty.
- İbn Kayyim, el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zer'î ed-Dımeşkî, **Ahkamu Ehl-i Zimme**, I-II, (Thk.: Suphî es-Sâlih), Matbaatu Câmîiatu Dımeşk, Dımeşk, 1961.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed, **el-Muğnî**, I-X, Mektebetü'l-Kahire, Mısır, 1969.
- İbn Kesir, İmâmüddîn Ebu'l-Fidâ İsmail el-Kureyşî, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm**, I-IV, Dâru'l-İhyâ'î'l-Kütübü'l-Arabiyye, by., ty.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, **es-Sünen**, I-II, Dâru'l-İhyâ'î'l-Kütüb'l-Arabiyye, by., ty.
- İbn Rüşd el-Hafid, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, **Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid**, I-II, Dâru'l-Fikr, ty.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Muniy'el-Basrî, **et-Tabakât'ü'l-Kübrâ**, I-VIII, Dâru's-Sadr ve Dâru Beyrut, Beyrut, 1960.
- İbnu'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid, **Şerhu Fethü'l-Kadir**, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty.
- Kallek, Cengiz, **Hız Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa**, İz Yayıncılık İstanbul, 1992.
- Karaman, Hayreddin, **Mukâyeseli İslâm Hukuku**, I-III, Nesil Yayınları, İstanbul, 1991.
- Kardâvî, Yûsuf, **Gayri'l-Müslimîn fi Müctemai'l-İslâmî**, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1977.
- İslâm Hukukunda Zekât**, (Çev.: İbrahim Sarmış), Kayhan Yayınları, İstanbul, 1984.
- Karlığa, Bekir, **(Açılış Konuşması)**, Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu, İstanbul, 1998.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ud, **Bedâiu's-Sanâi fi Tertibi's-Şerâi**, I-VI, Dâru İhyâ'î't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1997.
- Khadduri, Majid, **War And Peace In The Law of Islam**, Oxford University Press, London, 1955.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an**, I-X, Dâru's-Şa'b, Kahire, ty.
- Küçük, Abdurrahman, **"Dinler Arası Diyalogun Diğer Yüzü Üzerine"**, Türk Yurdu, Ocak-2005.
- Mâlik b. Enes, **el-Muvattâ**, I-II (Ta'lik: Muhammed Fuat Abdulbaki), Dâru İhyâ'î't-Türasi'l-Arabî, ty.
- Merginânî, Burhânuddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil, **el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî**, I-IV, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- Müslim, el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc, **Sahih-ü'l-Müslim**, I-V, (Thk.: Muhammed Fuat Abdulbaki), Dâru'l-İhyâ'î'l-Türasi'l-Arabiyye, ty.
- Naîm, Ahmed- Miras, Kamil, **Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi**, I-XII, Ankara, 1973.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horasanî, **es-Sünen**, I-VIII, Matbaatu'l-Mısriyye, Kahire, ty.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, **Tefsîrü'l-Kebîr li'l-İmâm Fahrü'r-Râzî**, I-XXX, Matbaatu Behiyyeti'l-Mısriyye, Mısır, 1938.
- Sabunî, Muhammed Ali, **Revai'u'l-Beyân Tefsiru Ayati'l-Ahkâmi mine'l-Kur'an**, I-II, Beyrut, ty.
- Serâhsî, Şemsu'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl, **el-Mebûsât**, I-XXX, Matbaatu's-Saade, Mısır, 1324.
- Şerhu's-Siyerü'l-Kebîr**, I-V, (Thk.: Selâhuddin el-Müneccid), Matbaatu Şirketi'l-İlânati's-Şarkiyye, by., 1971.
- Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris, **el-Ümm**, I-VII, Dâru's-Şa'b, b.y., 1968.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, **Câmiu'l-Beyân an Te'vili Ayf'l-Kur'an**, I-XXX, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Hâlebî, Mısır, 1954.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve, **es-Sünen**, I-V, (Thk.: İbrahim Atve İvez), İhyâ'î't-Türas'i-Arabî, Beyrut, ty.
- Turnagil, Ahmed Reşid, **İslâmiyet ve Milletler Hukuku**, Sebil Yayınları, İstanbul, 1977.
- Tümer, Günay-Küçük Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Ocak Yayınları, Ankara, 1993.
- Yazır, Muhammed Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, Feza Yayıncılık, I-X, İstanbul, 1992.
- Yeniçeri, Celal, **İslâm İktisadının Esasları**, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1980.
- Zemâherşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer, **el-Keşşâf an Hakiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Akavil fi Vucuhit-Te'vil**, I-IV, Dâru'l-Ma'arife, Beyrut, ty.
- Zeydan, Abdülkerim, **Ahâkmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'minîn fi Dari'l-İslâm**, Bağdat, 1963.
- Zeyla'î, Ebû Muhammed Abdullâh b. Yûsuf, **Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye**, I-IV, Matbaatu Dâri'l-Me'mun, Kahire, 1938.
- Zuhayli, Vehbe, **el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuhu**, I-IX, Daru'l-Fikr, Dımeşk, 1989.